

28.10.2020, МАНУ, Свечен собир за МНЛД и Димитрија Чуповски

Катица КУЛАВКОВА

Македонската нишка и парадигмата на МНЛД во С.-Петербург: Ѓорѓија Пулевски, Крсте Мисирков и Димитрија Чуповски

Постојат времиња кога хуманистичката мисла е не само обележана од општествената стварност, туку и ја обележува истата. Тоа се времиња кога научната мисла претставува и општествена дејност, кога не е битно дали научната мисла е развиена или во зародиш. Во такви времиња истражувачката и практичната дејност се нераздвојни, а животот на мислителите е посветен на нивното Дело. Во такви времиња револуционерното дело се пресликува во револуционерната мисла, и обратно. Таквите времиња се помнат како Дело, оти биле делотворни.

Такви се македонските „епски времиња“ (од *Автобиографијата на Чуповски*, в. Ристовски 2012: 97) меѓу 1878 и 1918 година. Во тоа време се случува „насилен хаос во Македонија“ (Misha Glenny 2001: 185), односно непримерено „политичко насилство на Балканот“ (Brailsford 1906: 36-7), потоа следи Илинденското востание (познато како Јулско), па двете Балкански војни, Првата светска војна, конечно - санкционирањето на поделбата на Македонија на мировните конференции во Берлин, Букурешт и Париз. Во такви времиња каменот паѓа од блиску, ама стигнува далеку. Блиску се соседите, поблиску - владетелите, најблиску - домашните. Каменот најтешко паѓа Дома. Оти кога ќе падне Дома, стигнува најдалеку, и во простор, и во време. Затоа, во такви времиња „било исто да се пее и да се умира“ (да го парафразирам Бранко Миљковиќ).

Во такви преломни времиња на делби и преселби, на жртви и саможртви, на подвизи и визији, направен е клучниот *исчекор* - од стапицата на пропагандната и психолошка инвазија врз Македонците, кон зоната на слободата. Македонските *пост-преродбеници*, оние кои го иницирале Исчекорот во револуционерното дело, јасно сфатиле колкава е моќта на свеста, онаа индивидуалната, уште повеќе колективната.

Затоа тие се одлучиле за нов пристап и создале *нова парадигма*, нова *македонска епистема* во којашто мислата, зборот и делото ќе бидат во една возвишена спрега. Таа духовна спрега е *востановување, објава и меѓународна одбрана на македонската национална свест*. Самата таа спрега го изведува, неприкосновено и неповратно, подвигот на самоопределувањето на Македонците. А тој, како и секој подвиг со виша смисла, се зачнува во свеста, се развива како дејност и се легитимира при плебисцитарните и референдумски изјаснувања, нешто што Македонците го стекнале како придобивка неколку децении подоцна.

Почитувани,

Драматичните времиња создаваат драматични собитија. Драматичните собитија ги памтиме по нивните сподвижници. Зад секој подвиг стои некоја историска личност. Денес јас ќе потсетам на три такви личности, истакнати претставници на македонската емиграција, Ѓорѓија М. Пулевски, Крсте П. Мисирков и Димитрија Д. Чуповски. Нивните подвизи исцртуваат една важна нишка во историјата на македонската нација. Таа нишка ќе ја наречеме македонска. Таа оди по стапките на македонската емиграција, а историјата на македонската емиграција е историја на македонската национална драма.

Таа, иако го нагласува етнокултурниот, подразбира и некои транс-етнички и транс-културни аспекти на поимот Македонија.

1. Ѓорѓија М. Пулевски (Галичник, 1817 – Софија, 1893)

„Не е срамота своето да се бара, а ни за своето да се умре.“

Ѓорѓија Пулевски во патриотската тажаленка „Самовила Македонска“

Еве нè пред еден донкихотовски лик, кој себе се опишува како Македонец по националност, книжевник по професија, историограф, лексикограф, граматичар, собирач на етнографски и дијалектолошки материјал, полиглот, поет, „четоводец за ослободување на нашата татковина“, учесник во Руско-турската војна, соработник со војводата Иљо Малешевски, обвинет дека го востановува македонскиот идентитет „врз антибугарска основа“ (Ристовски 2003: 111), самоук истражувач и мислител, сидар, емигрант, човек без имот“, Мијак од Галичник. Тој, Ѓорѓија М. Пулевски, се издигнува во исклучителна историска личност која влијае врз настаните од преминот на векот и врз авангардната македонска хуманистичка и културолошка мисла од почетокот на XX век.

„Македонистите“ каков што бил Пулевски се рефлексивна на извесна носталгија по архаичното и славно славјанство, така што, на мигови, посакувале возобновување на старословенската во една современа заедничка (општо)славјанска јазична норма (од којашто произлегле рускиот, полскиот, бохемскиот/чешкиот, српскиот, бугарскиот и македонскиот“ (Пулевски 2003: 33). И не само тоа, Пулевски верувал дека славјано-македонскиот јазик ја има дадено основата на црковнословенскиот стандард и дека, неговата генеза може да се следи и во постарите епохи. (Пулевски 2003: 5)

Во архаичната проекција на историјата нема реска граница меѓу историската и митската слика на минатото. Подоцна, Македонското научно-литературно другарство во Санкт-Петербург (1902-1917) ќе ја рационализира таа митска димензија, но нема да ја отфрли идејата за историскиот континуитет и древноста на славјанскиот македонски народ. Заправо, тоа *Другарство* ќе се сосредоточи врз актуелните аспекти на опстанокот на македонскиот етно-културен систем, но ќе се повикува на древноста на Македонија и на Македонците. Тоа ќе се посвети на етаблирањето независна и автономна македонска држава во којашто македонскиот народ ќе биде конститутивен, но при тоа ќе предлага такво општествено-политичко уредување кое ќе ги уважува и правата на помалите етнички, јазични и верски заедници во Македонија.

Процесот на научната диференцијација на македонскиот јазик од другите словенски јазици и на неговата граматичка систематизација, започнува уште со делата на епископот Партениј Зографски (Галичник 1818 - Цариград, 6.02.1876) и Ѓорѓија Пулевски. Тоа јасно се гледа од нивните авторски дела, некои сочувани во ракопис, некои отпечатени, а некои заплени и „загубени“. Во склад со неговите поимања на македонскиот јазик, Пулевски 1888 ја основа и претседава со првата „Славномакедонска литературна дружина“ (1888), укината од бугарските власти набрзо по основањето, а истовремено работи врз ракописот на импресивното историографско дело *Славјанско-македонска општа историја* (1892).

Членовите на „Младата македонска книжовна дружина“ во Софија, и таа основана по углед на асоцијацијата на Пулевски, 1892 во Софија,¹ го издава списанието *Лоза* (1892 – 1894), кое ги артикулира настојувањата за примена на граматички обрасци својствени за македонскиот јазик.² Така се создадени претходниците на МНЛД од С.-Петербург и така се ткае македонската возобновена нишка на свеста.

Во Софија, токму меѓу 1890 и 1892 година, Димитрија Чуповски воспоставил контакт со Пулевски, бил негов млад ученик и следбеник. Академик Блаже Ристовски сведочи дека во библиотеката на Чуповски во Санкт-Петербург е најден примерок од отпечатената граматика на Пулевски на македонскиот јазик со наслов *Слогница речовска* од 1880 година. Чуповски „со пиетет сведочи (...) дека во 1888 била основана ‘Славјаномакедонска книжевна дружина’ од емигранти Македонци во Софија, под раководство на Ѓ. Пулевски, која имала цел да ја прероди народната македонска литература“, вели Ристовски (2003: XVII). Агилниот Пулевски го иницира Чуповски во „македонските работи“ и во дејноста на македонската емиграција, така што тој ја продолжува и ја развива идејата за неделивоста на научното, културното и политичкото дејствување.

2. Крсте П. Мисирков (с. Постол, 18.11.1874 – Софија, 26.07.1926)

Втората фигура на *македонската нишка* е знаменитиот Крсте Петков Мисирков. Неговата дејност е вклопена во проектот наречен МНЛД, но покажува и белези на силна индивидуалност. Иако уште 1903 година ги поставува теориските основи на посебната македонска литературна норма, диференцирана од бугарската и српската, Мисирков често се толкува тенденциозно, буквално и погрешно. Тој е предмет на она што се нарекува погрешно толкување или *misinterpretation*. Имено, при таквото толкување на дејноста на Мисирков, се маргинализира неговиот подвиг кој го става печатот врз севкупното дело, а се истакнуваат подробности кои се, де факто, индиции за идентитетски институционален паноптикум. Тој, како впрочем и другите промотори на *македонизмот* во поновата историја, бил предмет на службен надзор од страна на тајните служби кои ја ширеле пропагандата за бугарскиот карактер на Македонците („македонски б’лгари“). Во такви околности, тајноста во изведувањето на дејноста била неопходна алатка за гол опстанок.

Генерацијата на Мисирков и Чуповски, која се спротивставила на пропагандите на соседните држави и нивните стратегии на асимилација и конверзија на македонскиот етнички, историски, културен и јазичен идентитет, биле предмет на тивка, но постојана режимска репресија.³ Ризикот по живот, а не само стравот од репресии, ги принудувал македонските интелектуалци да користат псевдоним, да создаваат мистификации, да симулираат лојалност, да ја уважуваат цензурата, па и да се подложат на автоцензура. Со фактите поврзани со македонската културна и национална историја манипулираат оние кои имаат нелегитимни претензии спрема Македонија и кои имаат присвоено дел

¹ Петар Поп Арсов, Војдан Чернодрински, Гоце Делчев, Даме Груев, Ѓорче Петров, Крсте Петков Мисирков, Христо Матов, Иван Хаџи Николов, Ѓорѓи Баласчев, Димитар Мирчев и др.

² Мото на ММКД во Софија е дадено од Темко Попов и има популарно радикален и полемичен став на поговорка која е имплицитно реплика на некој репресивен став: „И сам Исус Христос ако слезит од небо не можит да го уверит Македонецот оти е Блгарин или Србин“, дост. на (<https://makedonskijazik.mk/2009/09/%D0%BB%D0%BE%D0%B7%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%82%D1%85%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B8-%D0%BD%D0%B0-%D0%BC%D0%B8%D1%81%D0%B8%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%B2.html>)

³ Целта на друштво „Вардар“ е, низ тајни програмски активности, да се осуети српската пропаганда („Негоите членои да се запознајат и да си изработат једна програма, која ќе ја осашествуваат во Македонија тајно од српската пропаганда“)

од македонската територија, народ и историја. Тоа, посматрано од историска дистанца, изгледа како некаква транс-историска константа, феномен кој ги надминува локалните рамки и ефемерните геополитички констелации.

Во таквиот балкански „сплин“, псевдонимите во македонската понова историја биле неопходност, а не игра. Чуповски ги користел псевдонимите „Македонец“,⁴ „Стрезо“ и „Посмртче“, а Крсте Мисирков псевдонимот „К. Пелскиј“, според своето место на раѓање Постол, т.е. древната Пела. Псевдонимот му ја давал на Мисирков неопходната слобода да ги искаже јавно своите филозофски и политички ставови за македонизмот. Под псевдонимот К. Пелскиј се објавени, во весникот на МНЛД *Македонски глас* во С.-Петербург, неговите текстови „Македонските и бугарските национални идеали“ (13.08.2014) и „Борбата за автономија“ (29.11.1914), кои искажуваат недвосмислен став за идентитетот, неподделеноста и автономноста на Македонија.

Неколкугодишниот студентски престој на Мисирков во С.-Петербург (1897-1902), каде што и дипломира, се совпаѓа со времето на подготовките и основањето на МНЛД во истиот град (1900-1902). При тоа, Мисирков ги пренесува во МНЛД своите искуства стекнати во неколку асоцијации на македонската емиграција: движењето на Лозарите и списанието *Лоза* во Софија (1891), друштвото „Вардар“ во Белград (1893-1894), „Македонскиот клуб“ чијшто неформален орган е неделникот *Балкански гласник* (Белград, 7 јули до 25 август 1902) и организацијата ТМРО.⁵ Тој не ги прекинува односите со Чуповски и со МНЛД, на што укажува и фактот дека, при повторниот престој во С.-Петербург (1913-1914), тој соработува и објавува свои текстови токму во списанието *Македонски Глас* зад коешто стои Чуповски.⁶

Мисирков остава силен печат врз работата на МНЛД, но не би можело да се каже дека тој е главниот идеолог на петроградското друштво. Навистина, на листата на потписници на барањето за регистрација на Македонското научно-литературно другарство во Санкт-Петербург од 28.10.1903, прв е потпишан К. Мисирков, а втор Д. Чуповски. Тоа говори за авторитетот на Мисирков, но и за блискоста на неговите сфаќања со оние на Чуповски. Таа блискост прераснува во суштинска синкреза на овие две водечки фигури на македонската хуманистичка мисла од почетокот на XX век.

3. Димитрија П. Чуповски и МНЛД (Папрадиште, 27.10.1878 – Ленинград 1940)

Како што дејноста на Мисирков има континуитет, така има континуитет и дејноста на Чуповски, која се одвива и по формалното завршување на активноста на МНЛД, трае четириесет години, до самиот крај на неговиот живот. Чуповски, по татко Мијак од велешкото село Папрадишта, школуван во неколку европски центри, поголем дел од животот го поминува во С.-Петербург. Таму го основа Македонското научно-литературно

⁴ Песната на Чуповски „Дедо Иван“ е објавена во *Македонски глас* под овој псевдоним „Македонец“, а текстот за Јане Сандански под псевдонимот „Стрезо“ (Ристовски 2009: 163, 165).

⁵ Сепак, треба да се каже дека во овој клуб членуваат и неколкумина членови на МНЛД: Стефан Јакимов Дедов и Дијамандрија Трпков Мишајков, кои се негови издавачи и уредници на *Балкански гласник*.

⁶ Мисирков (1924) вели: "Наричаме ли се ний българи, или македонци, ний винаги се съзнаваме като отделна, единна, съвършено отлична от сърбите и с българско съзнание народност, която ще знае да наложи волята си в борбата за човешки права на македонца." (<http://strumski.com/biblioteka/?id=902>)

друштво, чијашто активност се одвива, неформално, уште во 1900 година, две години пред службената регистрација.

Што е посебноста на овој сподвижник на македонската научна и национална мисла? Историското дело на Димитрија Чуповски е целосно вградено во дејноста на МНЛД, во сите негови официјални и неофицијални облици на дејствување. Затоа, овде нема да се задржам толку на неговиот индивидуален творечки профил, колку на проекцијата на неговиот профил врз активностите на македонската емиграција во С.-Петербург, со акцент врз МНЛД.

Чуповски е параболо на илуминацијата на македонската национална свест и дејност врз научни основи. Тој не бил предмет на етно-историско присвојување од страна на Бугарија, затоа што неговите поимања на македонството, неговите чувства, неговите зборови и неговите дела претставуваат една единствена целина, склопена совршено како склопци. Тој не се откажува од своето државјанство на Отоманската империја („турски поданик“) само поради тоа што не сака да прими државјанство на бугарското кнежевство, од причина што не се чувствувал Бугарин, ниту се пронаоѓал себе во бугарската кауза, која – кажано отворено - се сметала за заокружена само ако ја приграби Македонија во своите граници, дури и не толку географски, колку етнички, јазично и историски. Таа бугарска кауза, колку и да се маргинализира во одредени периоди, во други повторно се актуализира, па и се вулгаризира (манипулирање со бугарското државјанство е условено од изјавата дека Македонецот е Бугарин по род/потекло, пазарење, уцена, негација на македонскиот идентитет, закана со вето). Сонот Македонија се претвора во политичка опсесија и ултиматум. За бугарската кауза било и сè уште е битно присвојувањето на македонското историско јазично и духовно наследство, потоа народот и, на крај, територијата. Тоа делумно се објаснува со фактот дека македонската емиграција и македонското домородно население во пиринскиот дел од Македонија претставуваат значаен дел од современата бугарска нација. Имено, кога би го отуѓила македонскиот метафизички дел од својата македонско-бугарска реалност, Бугарија не само што би ги демистифицирала своите заблуди, туку би го разобличила својот национален идентитет, неговите „чувствителни точки“ и „темни петна“.⁷

Проектот Македонија на Димитрија Чуповски, впишан во Уставот на МНЛД (), *Меморандумите* (едниот е објавен на 7 јуни 1913 во петербуршкиот работнички весник *День*, другиот на 15 јуни 1915, во *Македонски глас*, под наслов „Македонија и нејзините очекувања од Русија, во авторство на Наце Димов, братот на Чуповски),⁸ *Резолуцијата за македонското прашање* (од 8.06.1915) и богатата дипломатска преписка на МНЛД, претставува најдобар пример за тоа како македонската кауза прераснала во *научна парадигма*. Таа парадигма подразбира: - меѓународно признавање на македонската самобитност и неговата словенска доминантност; - неотуѓиво право на Македонците за независна држава во рамките на македонската традиционална историска и етно-географска територија; -територијален и етнички интегритет, дури и по цена на останување во рамки на Отоманската империја односно влегување во составот на некоја нова словенска или друга балканска федерација; - слобода и правда за сите граѓани, а не само за етничките Македонци; - целовитост на македонската територија и, со тоа, конституирање на македонска нација според европскиот образец.⁹

⁷ Во Бугарија de facto има бугарски Македонци, а во Македонија de facto нема „македонски Българи“, туку само de iure произведени „фиктивни“ Бугари.

⁸ Меморандумот е потпишан од Чуповски и Мисирков и доставен до руската Влада, односно до Министерството за надворешни работи на Русија на 14 август 1914 г. (Ристовски 2009: 146).

⁹ Редакцијата на весникот *Ден*, на 29.06.1913, по завршувањето на Втората Балканска војна, пишува дека „Сега и Македонците се истоштени, но кога ќе почне процесот на нивната присилна денационализација, кога тие ќе заздрават и ќе увидат дека „ропството на родниот

Всушност, се работи за трите култни начела што МНЛД ги промовира во својата своите публикации и ги застапува и во својата дипломатска дејност - *идентитет, интегритет и автономија*. Со други зборови, МНЛД се залага за признавање на: 1) идентитетот на македонскиот народ, култура, историја и јазик; 2) територијалниот и етничкиот интегритет на Македонија; и 3) нејзината политичка автономија. За да се оживотворат тие начела, ако не може одеднаш, тогаш постапно, МНЛД доаѓа до заклучок дека, Македонија безусловно и неодложно би требало да има признаен статус на рамноправен дел на „балканското семејство на народите“ (К. Пелскиј 13.VIII.1914).

Овие начела се рефлектираат и во паролите на МНЛД: „Македонија на Македонците“ и „Балканска Федеративна Република“ (Ристовски 2009: 18). Исто така, овие идеали се впишани и во изданијата на Македонската колонија во С.-Петербург (1913-1915), односно во мотото на списанието *Македонски глас* (во поднасловот стои и македонскиот назив *Македонски глас*): „Ние, Македонците, не сме ни Срби, ни Бугари, туку просто Македонци. Македонскиот народ постои независно од бугарскиот и од српскиот...“ (Борис Сарафов 1902, цит. кај Ристовски 2008: 194). Нема сомнение дека МНЛД ја формулира тогашната македонска национална кауза. Иронично кажано, *кога Македонците немале своја држава, имале национална кауза, а денес, кога имаат своја независна држава, немаат национална кауза*.

Не би требало да изненадува фактот, МНЛД, на чело со дека Чуповски и Мисирков, по углед на Пулевски, ги идентификуваат Македонците како Славомакедонци, Славјано-Македонци или Македонски Словени, односно како репрезентативен дел на големата и древна славјанска популација (Словени). 1914-та, весникот *Македонски глас* го објавува својот став за клучната улога на Македонците во културната историја на словенството, искажан во текстот на К. Пелскиј:

„Треба да му се отворат очите на словенскиот свет за тоа дека околу половина од спомениците на старословенскиот (старомакедонскиот) јазик на т.н. бугарска редакција се напишани во Македонија и од Македонци и дека три четвртини од пишаните споменици на т.н. српска редакција на старословенското (старомакедонското) писмо, пишувани во 14 век, се напишани во Македонија и, исто така, од Македонци.“ (К. Пелскиј 13.VIII.1914: 14).

Во склад со оваа, во извесна смисла идеалистичка евалуација на словенскиот карактер на Македонците, е формулирана и тезата за историскиот континуитет на македонската култура. И Мисирков, и Чуповски, се повикуваат на античката македонска цивилизација како на сегмент од општата историја на Македонија. На црвено-белото знаме на МНЛД, кога тоа се пререгистрира под називот Словеномакедонско национално-просветно друштво „Св. Кирил и Методија“ (Претставка за основање од 27.06.1912, придружена со Уставот на Друштвото),¹⁰ поставен е симболот на коњот на Александар Македонски, а самиот Чуповски, како приврзок на својот рачен часовник носел стара монета со ликот на Александар. За сето тоа сведочи и академик Блаже Ристовски, кој заслужува најголемо признание за својот истражувачки и научен прилог во приказот на дејноста на МНЛД, на Чуповски, Мисирков и Пулевски.

При крајот на својата дејност, Д. Чуповски го основа и Македонскиот револуционерен комитет (засега недоволно истражен, како и работата на Македонската колонија во Петроград), чијашто *Програма* под наслов „Балканска Федеративна Демократска Република“, е објавена на 18 јуни 1917 г. Со програмските заложби на овој Комитет, зад коишто стои потписот на Д. Чуповски и на неговите соработници од МНЛД, се прави

брат' е полошо од турското, тие одвај ли ќе се подложат на тоа што ќе се прави над нив.“ (Ристовски 2009: 106)

¹⁰ На оваа молба се потпишани Димитриј Димитриевиќ Павле (како турски државјанин), Гаврил Константиновиќ (исто како турски државјанин) и Наце Димитриевиќ Димов (Ристовски 2012: 339-341)

најрадикалниот исчекор во обидите за решавање на македонското прашање. Имено, во оваа *Програма* се заговара практично создавање на „Балканска републиканска и демократска федерација“ во чијшто состав сите народи би биле рамноправни, вклучително и македонскиот, и во којашто Македонија ќе го сочува својот територијален интегритет. (Ристовски 2009: 186-188)¹¹

Дами и господа,

Македонската парадигма на МНЛД и денес е актуелна.¹² Таа опоменува дека не смеат да се прават отстапки ни по однос на македонскиот *идентитет* (народ, историја, јазик, култура), ни по однос на македонската етничка, јазична и културна *територија*, која ги надминува границите на актуелната држава. Барањата за такви отстапки се нелегитимни и непримерени за научните, демократските и цивилизираните дискурси. МАНУ, ако работи во согласност со *Законот* според којшто е основана (23.02.1967), не би требало да дозволи да биде употребена како покритее на ефемерните, ексклузивни, ненаучни и прагматично-политички цели. Македонската нишка и македонската парадигма нè обврзуваат, историски, научно и етички, да ги почитуваме цивилизациските придобивки, вклучително и придонесот на македонската интелигенција и емиграција во развојот на науката и уметноста.

¹¹ Под оваа Програма се потпишани: Македонскиот револуционерен комитет, Македонското другарство „Кирил и Методија“ и Редакцијата на *Македонски глас*, сите под идејна закрила на Чуповски и Мисирков (Ристовски 2009: 185-6).

¹² Бугарската интерпретативна позиција по однос на т.н. македонизам секогаш се повикува на српското (Новаковиќ, Цвијиќ, Белиќ), подоцна и на комунистичкото влијание, со што одбива да му даде легитимитет на наследениот и иманентен стремеж на македонскиот народ да биде државотворен, да се осамостои во политичка смисла и да се востанови како нација. Таквиот став, придружен со конкретни социјални, економски, образовни и политички мерки, како и со мерки на репресија, индиректно ги поттикнува внатрешните сепаратистички и конфликтни тенденции во Македонија.

Референци:

- Brailsford, Henry. 1906: *Macedonia: Its Races and their Future*, London.
- Glenny, Misha. 2001. *The Balkans, Nationalism, War, and the Great Powers 1804-1999* (2001: 185).
- Мисирков, Крсте П. 2008. *Национално-политичка публицистика (1910–1926)*, том III, *Собрани дела I–VI*. Подготовка Блаже Ристовски. Соработник Билјана Ристовска-Јосифовска, Скопје: МАНУ.
- Мисирков, Крсте. 2008. [1914]. „Македонските и бугарските национални идеали“, *Собрани дела*, том 3, во редакција на Б. Ристовски, сс. 194-202 [*Македонскиј глас*, 13.08.2014, сс. 10-14].
- Мисирков, Крсте. 2008 [1914]. „Борбата за автономија“. *Собрани дела*, том 3, во редакција на Б. Ристовски, сс. 203-207 [*Македонскиј глас*, 29.11.1914, сс. 205-207]
- Мисирков, Крсте. 1924. „Народността на македонците“, (весник) *20 јулий. Македонско-одрински лист*, год. I, бр. 5, Софија, 11 мај 1924. Дост. на: <http://strumski.com/biblioteka/?id=902>
- Мисирков, Крсте. 2002 (1903). „Неколку збороји за македонскиот литературен јазик“. *За македонските работи*. Скопје: Матица македонска, сс. 128-139.
- Пулевски, Ѓорѓија М. 1974. *Одбрани страници*. Избор, редакција, предговор и забелешки д-р Блаже Ристовски, Скопје: Македонска книга.
- Пулевски, Ѓорѓија М. 2003. *Славјанско-македонска општа историја* (Подготовка: Б. Ристовски [и] Билјана Ристовска-Јосифовска), Скопје: МАНУ (предговор XL)
- Ристовски, Блаже. 2012. *Димитрија Чуповски (1878–1940) и македонското научно-литературно другарство во Петроград*. Прилог кон проучувањето на македонско-руските врски и развитокот на македонската национална мисла, *Избрани дела во 10 тома*, 3, Скопје: Матица.
- Ристовски, Блаже. 2009. *Димитрија Чуповски и македонската национална свест*. Скопје: Плус продукција.
- Ристовски, Б., пр. 2013. *Македонски литературни пројави од Лозарството до Другарството*. Ѓорѓија Пулевски, Марко Цепенков, Петар Попарсов, Војдан Чернодрински, Марко Григоров Брадин, Димитрија Чуповски, Крсте Мисирков. Предговор, избор, редакција и коментари Б. Ристовски, Скопје: Конгресен сервисен центар.
- Сарафов, Борис. 2016 (1902). X македонски конгрес во Софија, *С.-Петербургскија Вјадомости*, 21.08.1902). Цит. кај Б. Ристовски 2008: 194. В. Сарафов, Борис. 2016. Текст Владо Поповски и Блаже Ристовски, Скопје: Магор.
- Чуповски, Д. 1913. Управда, Кемъ била Болгария для Македонии, *Македонскиј глас*, I, 5, С.-Петербургъ, 5.IX.1913: 77.

Веб страници:

<https://makedonskijazik.mk/2009/09/%D0%BB%D0%BE%D0%B7%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%82%D1%85%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B8-%D0%BD%D0%B0-%D0%BC%D0%B8%D1%81%D0%B8%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%B2.html>